

“XAMSA”NING GERMENEVTIK TADQIQI

Quvonov Zarif Omonboyevich, Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ “ХАМСЫ”

Кувонув Зариф Омонбоевич, доцент Навоийского государственного педагогического института, доктор философии по филологическим наукам (PhD)

HERMENEUTIC STUDY OF “KHAMSA”

Kuvonov Zarif Omonboevich, Associate Professor of Navoi State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy in Philology

<https://orcid.org/0009-0009-0886-259X>

e-mail: zarif_78@umail.uz

Annotatsiya: Milliy mustaqillik Alisher Navoiy ijodiyotini keng qamrovda tadqiq etish imkonini berdi. Alisher Navoiy “Xamsa”sining g‘oyaviy-badiiy olami, an‘ana va ijodiylik, o‘zaro ta‘sir va san‘atkorlik, syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, genezisi, tipologik jihatlari, janr, vazn, uslub masalalari bilan bir qatorda, asarning hermenevtik jihatdan o‘rganilishi adabiyotshunos Aftondil Erkinov tadqiqotlari misolida tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: hermenevtika, matn, tahlil, tadqiq, poetika, lug‘at, miniatyura.

Abstract: National independence made it possible to research Alisher Navoi’s art in a wide scope. The ideological-artistic world of Alisher Navoi’s “Khamsa”, tradition and creativity, interaction and artistry, plot and composition, system of images, genesis, typological aspects, along with issues of genre, weight, style, hermeneutic study of the work, studies of literary critic Aftondil Erkinov analyzed in the example.

Key words: hermeneutics, text, analysis, research, poetics, vocabulary, miniature.

Аннотация: Национальная независимость дала возможность широко исследовать творчество Алишера Навои. Идеино-художественный мир “Хамсы” Алишера Навои, традиция и творчество, взаимодействие и художественность, сюжет и композиция, система образов, генезис, типологические аспекты, а также вопросы жанра, веса, стиля, герменевтического изучения произведения, этюдов. На примере проанализировано литературоведа Афтондила Эркинова.

Ключевые слова: герменевтика, текст, анализ, исследование, поэтика, лексика, миниатюра.

KIRISH. Hazrat Navoiy “Xamsa”siga doir ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan, bu beshlik haqli ravishda jahon adabiyotining nodir badiiy durdonasi sifatida tahlil va tadqiqqa munosibdir. “Navoiy “Xamsa”si o‘z davrida eng mashhur asarlardan biri bo‘lganligi, uning leksik qatlami tadqiqi o‘sha davrdayoq boshlanganligi, Navoiy hayotligi davrida ko‘chirilgan nusxalar jahon kutubxonalarini fondida eng ko‘p saqlanadigan nusxalardan ekanligi Navoiyning zamondosh shoirlar ijodiga ta’sirini eng avvalo xamsachilik an’analarini bilan bog‘liq holda tekshirishni taqozo etadi” [1,1].

Milliy mustaqillik Alisher Navoiy ijodiyotini keng qamrovda tadqiq etish imkonini berdi. Bu borada shoir asarlarining mukammal matnlarini yaratish, janr xususiyatlari, obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiyasi, uslubi va tasviriy vositalarini o‘rganish sohasida katta yutuqlarga erishilganini e’tirof etish mumkin. Navoiy asarlaridagi diniy-irfoniy, ma’naviy-ma’rifiy masalalar, asarlari g‘oyaviyligini biror ijtimoiy maslakka ko‘ra emas, badiiy barkamolligi o‘laroq talqin va tadqiq etish imkoni yaratildi. Ilg‘or adabiyotshunoslik mezonlariga tayangan holda shoir asarlarini tahlil va talqin etish yetakchi xususiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLIL VA METODOLOGIYASI. Alisher Navoiy asarlarining o‘rganilish tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, “Abushqa”, “Sangloh”, lug‘atlaridagi talqinlarda, “Xamsa” dostonlari asosida Umar Boqiy, Mahzun, Mulla Siddiq Yorkandiyning nasriy qissalarida, keyingi asrlarda, ayniqasa, XX asr boshlaridan bugungacha navoiyshunoslikda amalga oshirilgan tadqiqotlarda sharh, matn tahlili va talqinining ilmiy-nazariy asoslari yaratilgan. Adabiyotshunos Aftondil Erkinovning Navoiy “Xamsa”sining talqin manbalariga bag‘ishlangan tadqiqoti mumtoz adabiyotshunosligimizda, jumladan Navoiy ijodiyotini germenevtik jihatdan o‘rganilgan ishlardan biri. “Germenevtik tahlilni o‘zbek adabiyotshunosligiga olib kirgan adabiyotshunos olim Aftondil Erkinov bo‘ldi, –deb yozadi M.Abdulxayrov. Mazkur matniy tadqiq etish usuli matnshunos olimlar tomonidan o‘z davrida ham ijobiy baholandi. Keyinchalik ham badiiy asar matnini o‘rganishda bu usuldan keng miqyosda foydalanildi” [2,68]. Hozirgi o‘zbek matnshunosligida germenevtikaning muhim ahamiyat kasb etishi e’tirof etilmoqda. Mazkur

tadqiqotda olim Alisher Navoiy “Xamsa”si talqini muammolari sifatida badiiy matn talqiniga doir nazariy qarashlarni, islom mintaqasida adabiyot talqini masalasi (tasavvuf ta’limoti, tafsir va sharh), “Xamsa” talqini muammosi va manbalari (buni, ya’ni manbalarni olim uchga bo‘ladi: 1) muallifning o‘zi (Navoiy), 2) zamondoshlari (Jomiy, Husayn Boyqaro, Xondamir), 3) keyingi davr kishilari (Bobur va boshq.); manbalarga esa Navoiy “Xamsa”si, tazkira, tarixiy va ilmiy asarlar lug‘at, xalq kitoblari va boshq.), Navoiy va Abdurahmon Jomiy “Xamsa”si bilan bog‘liq talqinlar, “Xamsa”ning badiiy, ilmiy, tarixiy asarlardagi talqini va uning turli qo‘lyozmalardagi talqiniy manbalariga ko‘ra o‘rganadi.

Aksariyat manbalarda matnni talqin qilish nazariyasi sifatida e’tirof etiladigan germenevtika, tom ma’noda juda keng doirada qo‘llaniluvchi sohalararo ta’limotdir. Chunki, ma’noni talqin qilish, tushunish, tushuntirish, izohlash, sharhlash kabi hodisalar falsafa, tarix, psixologiya, filologiya, san’atshunoslik, huquqshunoslik kabi fanlarning asosini tashkil qiladi. Dastlab “Ruh haqidagi fanlar metodologiyasi” deya e’tirof etilgan germenevtik metodologiya bugun o‘zining keng qamrovli (ya’ni, ham ratsional, ham irratsional (divinatsion)) xususiyati bilan o‘ziga xos tafakkur tarzini shakllantirishga yordam beradi. Shu bois, obrazli tafakkurni rivojlantirib, tanqidiy va tahliliy mulohaza qobiliyatini kuchaytirishda ramziy ifodalar genezisi, belgi va tasvirlar mazmunini germenevtik metodologiya asosida o‘rganish muhim. Bu usul ikki tushunchani o‘zida mujassam etgan: 1) matn talqini nazariyasi va amaliyoti; 2) zamonaviy falsafadagi oqim. Demak, badiiy asarni matniy tadqiq etishning yana bir usuli germenevtika deb nomlangan. U yozuv yodgorliklar matnining tagma’nosini ochish usuli bo‘lib, hozirgacha muayyan o‘zgarishlar bilan yetib kelgan qadimgi matnlarning dastlabki ma’nosini qayta tiklashga qaratilgan bir ta’limot hisoblanadi. Shuningdek, u o‘tmishda yaratilgan yozma yodgorliklarning haqiqiy, asl matnini tiklashga va uning mumtoz adabiyotimiz tarixidagi o‘rni, ahamiyatini ko‘rsatib berishga qaratilgan matniy tadqiqot usullari majmuini tashkil etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Matn talqini nazariyasi va amaliyoti bilan bog‘liq germenevtika, o‘z navbatida, talqin etish san’ati

hamdir. Badiiy matn talqini bilan shug‘ullanuvchi hermenevtika esa adabiy hermenevtika, deb ataladi. U qadimiy matnlarning asl ma’nosini ochish usul va yo‘llari hamda o‘zgarishga uchrab yetib kelgan adabiyot namunalari ma’nosini tiklashga qaratilgan ta’limotdir.

XIX asr G‘arb hermenevtikasida qo‘llangan zarurat va tasodif, butun va qism, shakl va mazmun, miqdor va sifat, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik, xususiylik va umumiylik, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, ratsionallik va irratsionallik, mohiyat va hodisa kabi kategoriyalar Sharqda ming yil oldin, sharh ilmining dastlabki namunalari dayoq amalda qo‘llangan edi. Keyinchalik bu tajriba asarlardan asarlarga o‘tib, to bugungacha ta’sirini yo‘qotmasdan, lozim darajada o‘z funksiyasini bajardi va bajarmoqda [3,86].

Navoiyshunoslik yangicha tahlil va tadqiqolarga ehtiyoj sezmoqda. Aftondil Erkinov to‘g‘ri qayd etganidek, “Inson yangi sharoitda o‘z xarakterining yangi qirralarini namoyon qilganidek, badiiy matn ham turli yondashuv asosida yangi mazmun kasb etib boradi” [4,13]. Yaqin o‘tmishda yaratilgan aksar tadqiqotlar muayyan tuzum talablariga bo‘ysundirildi. Lekin navoiyshunos olim A.Hayitmetov ta’kidlaganidek, “aksariyat hollarda, Navoiy ijodini siyosiy lashtirib talqin etib keldik... Yaqin o‘tmishdagi tadqiqotlarda hukmron mafkura belgilab bergan metodologiya ta’siri aniq sezilib turadi. Biroq o‘sha davr navoiyshunosligida qo‘lga kiritilgan yutuqlardan ko‘z yummasligimiz darkor” [5,3].

“Bizningcha, hermenevtika – talqin nazariyasi va ta’limotini o‘zbek adabiyotiga keng tatbiq etish davri kelgan. Aslida, har bir adabiyotshunos olim o‘z tadqiqotida asar matni talqini bilan shug‘ullanadi, qaysidir darajada hermenevtika bilan munosabatga kirishadi, – deb yozadi A.Erkinov. – Biroq, olimlarimiz interpretatsiya masalasida muayyan ishlarni amalga oshirgan bo‘lsalar-da, bu atama va falsafiy ta’limot fanimiz uchun nisbatan yangilikdir. Hermenevtika ta’limot sifatida G‘arbda shakllangan, biroq o‘zimizda matn talqinining o‘ndan ortiq yo‘nalishlari, jumladan, tafsir, ilmi hoshiya, sharh bitish, miniatyura... kabi talqin bilan bog‘liq mustaqil sohalar avvaldan mavjud bo‘lgan. Hermenevtikani o‘zbek klassik adabiyotiga doir manbalarga tatbiq etish, uni zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligiga olib kirish lozim” [4,16].

“Xamsa”ning hermenevtik jihatdan tadqiq qilish asarning matniy strukturasi, nazariy tarixi hamda badiiy barkamolligi, ijodkorning san’atkorlik mahorati kabi masalalarga oydinlik kiritadi. Hermenevtik tadqiq “matnning badiiyliigi, emotsionalligi, ta’sirchanligi, tasviriyligi ortida ijodkorning, u tegishli bo‘lgan xalq va umuman insoniyatning fasohati, anglab yetilgan yoki anglab yetilmagan fasohati zamirida, minglab avlodlarning orzu-umidlari, tilaklari, estetik dunyosi, qalb manzaralari tasviri mujassam bo‘ladi. Mana shularning hammasi hermenevtikaning badiiy tilga asoslangan matn imkoniyatlari zamirida o‘rin topadi” [6,48].

Aftondil Erkinov Navoiy “Xamsa”sining matniy talqinini Sharq adabiyotidagi boshqa shu an’anada yaratilgan asarlar bilan qiyosan o‘rganadi. Jumladan, turk adibi Ahmadiyning (XIV–XV asrlar) “Iskandarnoma” dostonidagi Doro elchilari bilan Iskandar o‘rtasida munozara, tortishuv lavhasining tahlili asosida Ahmadiyning izohi asnosida Iskandar – ruh, Dorob – nafs, kunjut – gunoh, xato, xo‘roz – tavba ma’nosini anglatishi “Ahmadiy asaridagi voqelik, davr ruhi va ma’no tadqiqotchi yoki o‘quvchiga Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonini talqin etishda yordam berishi mumkin”, [4,31] – deb ko‘rsatadi.

Olimga ko‘ra, Sharq adabiyotidagi an’anaviy lavha talqini vositasida shu kabi boshqa an’anaviy lavhalarni ham talqin qilish mumkinligi Ahmadiy dostonida Navoiyning “Sab’ ai sayyor” dostoni ikkinchi hikoyati – Zayd Zahhob to‘g‘risidagi voqeaning ramziy ma’nolarini yechishga yordam beruvchi yana bir hikoyat tahlili orqali o‘rganishga yo‘l ochadi. Uning mazmuni quyidagicha: Iskandar yangi shahar qurdirib, unga “Iskandariya” deb nom beradi. Yangi minora ustiga oinai getinamo o‘rnatadi. Shu o‘rinda hikoyat ichida yana bir hikoyat keltiriladi: Bani Abbos davrida Mag‘ribdan bir farang keladi. Uning tashi mo‘min, ichi kofir bo‘lib, o‘zini yon-atrofdagilarga zohidsifat qilib ko‘rsatadi va odamlar unga ishonadi. Xalq uni imom va karomatgo‘y, deb o‘ylaydi. Lekin u Bani Abbosni aldab minora ostiga oltinlarni ko‘mdirib, bir kechada olib qochib ketadi. Ahmadiy rivoyatdagi o‘zi keltirgan ramzlarni shunday sharhlaydi: yangi qurilgan shahar – vujud, jomi getinamo – ko‘ngil ko‘zgusi, xalifa (Bani Abbos) – nafs, farang – dunyo ziynati. Asarning botiniy ma’nolariga batafsil to‘xtalmay, mazkur hikoyat talqinidan Navoiyning

“Sab’ai sayyor” dostonidagi Zayd Zahhob to’g’risidagi hikoyat mazmunini sharhlashda, qaysidir darajada, foydalanish mumkinligini qiyosan ochib beriladi [4,33]. Navoiy “Xamsa”sining XX asrgacha bo’lgan davrdagi talqini manbalarini tasniflash, bu jarayonda ana shu davrni keyingilaridan ajratuvchi tomonlariga e’tibor qaratiladi. Talqinshunos ta’kidicha: “Biz diqqatimizni qaratgan davr – Navoiy “Xamsa”si yaratilganidan XX asr boshlarigacha bo’lgan oraliqni masalamiz nuqtayi nazaridan yaxlit bir bosqich sifatida olib o’rgangandik. Bizning bosh maqsadimiz Sharqona talqinni ko’rsatuvchi asos – manbalarni aniqlashdan iborat bo’lgandi. Navoiy “Xamsa”si talqini, har qanday asar talqinida uchrashi mumkin bo’lganidek, uch xil tomondan talqin etilgan. Bular: a) muallifning o’zi (Navoiy); b) zamondoshlar (masalan, Jomiy, Husayn Boyqaro, Xondamir); v) keyingi davr kishilari (masalan, Bobur, xattotlar, kitobxonlar, noshirlar va boshqalar). Keyingi ikki guruhni o’z ichida yana qismlarga ajratish mumkindir. Biroq biz talqinni tashuvchi shaxs va guruhlarni emas, talqiniy informatsiyaga ega manbalar – talqiniy manbalarni o’rganishga e’tibor qaratish maqsadida bo’lganmiz” [4,183]. Aftondil Erkinov bu manbalarni: Navoiy “Xamsa”si, dostonlarning kirish qismidagi fikr-qarashlar, tazkiralar (Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush shuaro” hamda Som Mirzo Safaviy “Tuhfai Somiy” va boshq.), tarixiy asarlar (Xondamirning “Makorim ul-axloq”, Abdulmo’minxonning “Tom uttavorix” va Mir Said Sharif Roqimning “Tarixi Roqimiy” va boshq.), ilmiy asarlar, memuar asarlar (Navoiy “Xamsa”siga doir ko’plab fikr-munosabat uchraydigan Husayn Boyqaroning “Risolai Husayniy” va Xondamirning “Makorim ul-axloq”), Navoiy “Xamsa”si qo’lyozmalari, lug’atlar, nasriy bayonlar, “Xamsa”ga ishlangan miniatyuralar kabilarni talqiniy manba sifatida o’rganadi. Ko’rinadiki, germenevtik tadqiq matni til (lingvistik), tarix, hatto san’at (miniatyura) sohasi doirasida tekshirishga yo’l ochadi.

Aftondil Erkinov Navoiy “Xamsa”si talqini davrini ikki bosqichga bo’lib o’rganishni ta’kidlar ekan, ularni XV asrdan XX asr boshlarigacha bo’lgan bosqich va XX asr boshidan bugungacha

bo’lgan bosqichga bo’ladi. Ularning birinchisini shartli ravishda sharqona, keyingisini g’arbona yondashuv davri, deb ko’rsatadi. “Ikki bosqich o’rtasidagi, taxminan, chorak asrluk muddat o’tish davri hisoblanadi. Bizning bunday klassifikatsiya tuzishimizga talqinlarda mavjud bo’lgan ikki davrga taalluqli farq, badiiy did va adabiyotshunoslik sababchi bo’ldi. Bosqichlar xarakteri ta’rifi ularning xususiyatini oydinlashtiradi”[4,38].

XULOSA. Alisher Navoiy “Xamsa”sining g’oyaviy-badiiy olami, an’ana va ijodiylik, o’zaro ta’sir va san’atkorlik, syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, genezisi, tipologik jihatlar, janr, vazn, uslub masalalari bilan bir qatorda, asarni germenevtik jihatdan o’rganish, o’ziga xos poetikasini tadqiq qilish, ijodkor badiiy mahoratini namoyish qiluvchi yetakchi tasviriy vositalarni o’rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada navoiyshunoslikda olib borilayotgan ishlar, jumladan adabiyotshunos Aftondil Erkinovning “Xamsa”ning germenevtik yo’sindagi tadqiqotlari fikrimizni dalillaydi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. M.Муҳиддинов. Навоийдан кейин “Хамса” яратилмаганми? // [https:// zarnews. uz / post / navoiydan - keyin-xamsa-yaratilmaganmi](https://zarnews.uz/post/navoiydan-keyin-xamsa-yaratilmaganmi)
2. Абдулхайров М. Навоий асарлари матни табдилини амалга ошириш усуллари, тамойиллари ва амалий масалалари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент. 252 б.
3. Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филология фанлари доктори диссер., 86-бет. Тошкент, 2017. 256 б.
4. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (15-20 аср боши). Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30-жилдлик. 19-жилд. Тошкент, 2021. 360 б.
5. Ҳайитметов А. “Шеърки, ҳам тушти менинг шонима” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 9 февраль.
6. Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил. – Т.: Университет, 2013. 160 б.